

УДК 378.22.001

Т. Є. Гура

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри менеджменту освіти та психології
Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ПСИХОЛОГА

У статті здійснюється аналіз методологічних основ дослідження сутності професійного мислення психолога, характеризуються основні положення системного та синергетичного підходів щодо визначення його природи.

Ключові слова: професійне мислення, психолог, методологія, системний підхід, синергетика.

Постановка проблеми. Складність, невизначеність феномену мислення людини у сучасній психології, неоднозначність наукових трактувань механізмів мисленнєвої діяльності людини, а також наявність різних підходів щодо розуміння сутності професійного мислення фахівця взагалі та психолога зокрема зумовлює необхідність визначення методологічних основ наукового дослідження. Адже саме методологія створює та використовує знання про знання, у нашому випадку — про професійне мислення психолога, надає можливість усвідомити нові зв'язки, нову структуру знання завдяки координації його різних типів [11].

Отже, **метою статті** є визначення основних методологічних положень, що визначають розуміння сутності професійного мислення психолога.

Оскільки у сучасній психологічній науці загальноприйнятим є уявлення про чотирирівневу методологію (філософський, загальнонауковий, конкретно-науковий та методичний рівні) (В. А. Мазілов [6], С. Д. Смірнов [9] та ін.), методологічні засади нашого розуміння сутності професійного мислення психолога та його розвитку розглянемо саме відповідно цих рівнів, зупинившись у статті на першому та другому.

Незважаючи на наявність у сучасній психології післярадянського простору гострих дискусій щодо методології психології та психологічних досліджень, представлених методологічним нігілізмом, методологічним монізмом, методологічним лібералізмом та методологічним плюралізмом (С. Д. Смірнов [9]); багатьох праць, автори яких заперечують можливість ґрунтування наукової психології ХХІ століття на засадах діалектичного та історичного матеріалізму як застарілої, ідеологічної філософії та акцентують увагу на несформульованості нової несуперечливої, логічно цільної системи філософських та теоретичних принципів, що відображають розуміння сутності психіки (І. П. Волков [3]), все-таки без визначення основних філософських позицій неможливо з'ясування сутності такого складного феномену як професійне мислення.

Отже, філософський рівень методологічної основи розуміння сутності професійного мислення психолога, на нашу думку, представлений основними законами і категоріями діалектики — законом єдності та боротьби протилежності, законом заперечення заперечення, законом переходу кількісних змін у якісні; категоріями сутності та явища, змісту та форми, причини та наслідку, загального та одиничного, можливості та дійсності, якості та кількості та ін.

Загальнонаукова методологія дослідження професійного мислення психолога представлена системним та синергетичним підходами, з позиції яких найбільш повно можна розглянути проблемність та концептуальне наповнення цього феномену.

Відповідно до системного підходу, кожне дослідження має базуватися на трьох основних компонентах — принципах системності:

1) найбільш істотною ознакою системи є її цілісність. Відповідно, явище, яке ми досліджуємо, необхідно розглядати як єдине ціле, якому притаманна інтегральна природа властивостей, які не зводяться до суми її елементів. Системний підхід має бути зорієнтований на пошук і засоби фіксації інтегративних властивостей даної системи синтетичним способом. У цьому випадку мова йде про безліч концептуальних висловлень, теорій і встановленні концептуального взаємозв'язку між ними. Таким чином, системне дослідження починається з аналітичної діяльності, що переходить у процедуру синтетичного встановлення зв'язків між комплексами цих описів. Кінцевою метою даної діяльності є визначення і дослідження елементного складу системи як об'єкту;

2) здійснення аналітико-синтетичної процедури вимагає вирішення двох завдань: по-перше, на базі традиційних досліджень необхідно розкрити властивості, відносини і зв'язки, що має дана система з іншими системами, а також її підсистемами, частинами й елементами; по-друге, необхідно установити структуру організації системи й ієрархію її будови;

3) необхідна фіксація відносин системи із середовищем, цілей системи і її підсистем, описання поведінки системи, що припускає її розвиток, а також встановлення інформаційного статусу системи і заснованого на циркулюючій (усередині системи і в навколишньому середовищі) інформації управління системою [4].

Поряд з принципами побудови системних об'єктів та визначення їх властивостей можна виділити окремі аспекти системного підходу в дослідженні професійного мислення психолога:

- системно-елементний, який дає відповідь на питання, з яких складових (елементів і компонентів) складається дана система;
- системно-структурний, який розкриває внутрішню системну організацію, способи взаємодії її елементів;
- системно-функціональний, що виявляє компоненти системи і функції, які вона реалізує;
- системно-інтегративний, який розкриває джерела, фактори збереження системи, удосконалення і розвитку;

– системно-процесуальний, що вказує на процеси (операції, процедури), які відбуваються у даній системі з метою збереження її цілісності, удосконалення і розвитку;

– системно-комунікативний, який розкриває взаємозв'язок системи з іншими як горизонталлю, так і вертикаллю;

– системно-історичний, який розглядає питання виникнення системи, етапи її розвитку і історичну перспективу.

Отже, згідно з основними принципами системного підходу, професійне мислення психолога є якісною одиницею, цілісною системою, що має свої специфічні закономірності; воно є частиною своєї видо-родової макроструктури — психічного, психіки, закономірностям якої підкоряється; воно детермінується зовнішніми та внутрішніми умовами; є за своєю суттю багатомірним явищем.

Як багаторівнева система, професійне мислення психолога є складно ієрархічною, включає низку підсистем, що мають різні функціональні якості: когнітивну, в якій реалізується функція пізнання; регулятивну, що забезпечує регуляцію діяльності та поведінки; комунікативну, що формується та реалізується в процесі спілкування людини з іншими людьми [4, 94]. У свою чергу кожна з підсистем може бути розділена на власні компоненти або рівні, що тотожні рівням інтеграції процесів прийому та переробки інформації, рівням когнітивної та регулятивної функцій психіки (субсенсорний, сенсорно-перцептивний, уявленнєвий та мовномисленнєвий). Причому зв'язки цих рівнів професійного мислення психолога є неоднозначними та характеризуються високою динамічністю, що ускладнює його системний аналіз.

Суттєвою характеристикою професійного мислення як багаторівневої системи є відносна автономія кожного з рівнів, що входять до неї та певна їх співвідпорядкованість. Рівнева будова професійного мислення забезпечує можливість утворення механізму трансформації ефектів, що викликаються впливами на неї: посилення та послаблення. У певних умовах, при порушенні узгодженості рівнів, яка вимагається певними обставинами, можливе викривлення ефекту: перцептивні, мнемічні, мисленнєві помилки, помилкові дії тощо [4, 97].

Системне представлення об'єкта дослідження обов'язково вимагає визначення кількості та характеру його складових як простих систем, а усеєдині цих систем виявлення відношень між різними планами єдиного системного уявлення — процесуальним, структурно-функціональним, морфологічним, матеріальним [11, 322]. Відтак, — для того, щоб описати професійне мислення психолога ми повинні, по-перше, виявити та зафіксувати у знанні конструювальні процеси, а для цього розробити адекватну мову їх опису; по-друге, виявити та зафіксувати функціональні структури, що відповідають цим процесам; по-третє, виявити та зафіксувати організованості матеріалу, що забезпечують дані процеси та функціональні структури; по-четверте, виявити та зафіксувати матеріал даного об'єкта у зв'язку з усіма різноманітними процесами та організованостями, для чого знов-таки потрібна особлива мова опису.

Закономірності існування та розвитку професійного мислення психолога як багаторівневого психічного явища характеризуються різним порядком: існують загальні закономірності, що діють на всіх рівнях й у всіх підсистемах, проте їх дія відрізняється внаслідок різних умов проявлення; та специфічні закономірності, що стосуються тільки певного рівня, підсистеми.

Як психічний процес, професійне мислення психолога відповідно системному підходу, характеризується стадіальністю або фазністю. На кожній стадії відбуваються певні якісні зміни і самого процесу, і результатів, що в ньому виникають. Проте ці стадії не мають чітких часових або інших меж. Вони настільки органічно взаємопов'язані, що їх неможливо розглядати як диз'юнктивно виокремлені один від одного елементи, вони би проникають, зливаються, генетично переходять один в одного [2]. Це означає, що професійне мислення психолога як процес є неадитивним, він не є простою сумою певних відносно однорідних та незмінних одиниць — стадій. Кожна наступна стадія процесу якісно відрізняється від попередньої, а наступність між ними є генетичною: у кожній попередній стадії зароджуються елементи наступної і так далі. Процес професійного мислення психолога є як дискретним, так і безперервним: найважливішим його моментом є дискретизація впливів, що відображаються і, разом з цим, одні стадії переходять у інші безперервно. У ході розвитку професійного мислення психолога на кожній його стадії формуються певні новоутворення, які стають умовами його подальшого перебігу. А результат виникає в ході трансформацій стадій мисленнєвого процесу у структурні рівні його організації, він і є результатом такої трансформації; причому результат характеризується мультиплікативністю [4, 163]: виник в ході розвитку процесу професійного мислення, він у той же час включається до інших процесів.

Важливішою умовою визначення сутності професійного мислення психолога відповідно до системного підходу є виявлення системоутворювального чинника, що дозволяє поєднати у цілісну функціонально-динамічну систему різні механізми.

Професійне мислення психолога є системною властивістю, яке існує лише у контексті приналежності фахівця до певної системи — професійної діяльності, відповідно, — його основи можливо розкрити тільки крізь її аналіз.

Системний підхід обов'язково передбачає реалізацію принципу детермінізму. Відтак, — детермінація професійного мислення психолога теж є системною, вона вимагає розгляду як каузального простору (зв'язки причин та наслідків), так і зв'язків, що визначаються категоріями умов, чинників, опосередковування та ін. [4, 100], причому важливим є як виявлення детермінації розвитку самого феномену, так і розвитку детермінації.

Системний підхід вимагає розгляду будь-якого явища у його розвитку. Отже, професійне мислення психолога як багатовимірне та багаторівневе явища, що характеризується сполученням властивостей різного порядку, складною детермінацією може бути розкрито тоді, коли воно розглядається у розвитку. Причому принцип розвитку вимагає передусім визначення

тієї системи, у межах якої відбувається розвиток. Цією системою, на нашу думку, є загальний розвиток мислення людини та професійний розвиток психолога. Отже, визначення особливостей розвитку професійного мислення психолога неможливе без опори на теорію розвитку мислення людини у юнацькому та дорослому віці і, відповідно, теорії професіогенезу психолога: особливостей його становлення та розвитку у просторі та часі професійної діяльності.

Важливим положенням системного підходу є те, що розвиток не може йти тільки за однією лінією [4, 104], саме тому професійне мислення психолога не може відбуватися тільки в контексті прогресу (висхідний розвиток від нижчого до вищого), але і регресу (від вищого до нижчого), а також повинно мати безвихідні лінії. Його розвиток не зводяться лише до формування нових утворень, але і передбачає руйнування тих, що склались напередодні, але на певній стадії стали певною гальмувальною силою.

Крім того, у контексті принципів розвитку та детермінізму важливим є визначення міри у співвідношенні різних причин, чинників та умов, а також виявлення стабілізуючої детермінації — такої комбінації зовнішніх та внутрішніх детермінант, яка забезпечує стабільність та відносну автономність професійного мислення як системи, що розвивається.

Відповідно до другого методологічного підходу — синергетичного — професійне мислення психолога необхідно розглядати крізь призму спонтанності, самоорганізованості, нелінійності, нестійкості, хаотичності, відкритості та нерівноваги (Г. Хакен [10]).

Перший, основний принцип синергетики — принцип становлення, який передбачає те, що головна форма буття — це не таке, що склалося, а таке, що складається, становиться, не спокій, а рух, не форми, які завершені, стійкі, цілісні, споконвічні, а перехідні, проміжні, часові, ефемерно-дрібні утворення, визначає професійне мислення психолога як безперервне, мінливе явище-процес. Воно виявляється крізь дві свої крайності — хаос та порядок. Хаос — це основа складності, випадковості, творення — порушення, конструкції — деконструкції; це численність елементів, між якими немає стійких, повторюваних стосунків. Порядок — це основа простоти, необхідності, закону, краси, гармонії; це численність елементів будь-якої природи, між якими існують стійкі, регулярні стосунки, що повторюються у просторі та часі.

Відповідно до принципу нелінійності, професійне мислення психолога є механізмом цілісного професіогенезу фахівця, згідно з принципами нестійкості, відкритості та діалогічності, воно має коливальний характер розвитку та є такою системою, що складається як з елементів, пов'язаних структурою, так і такою, що включена в якості підсистеми, елемента в інше ціле, її формування та пізнання відбувається в процесі діалогу, взаємодії суб'єктів.

Дослідження сутності професійного мислення психолога має ґрунтуватися на вищезазначених принципах синергетики оскільки: по-перше, ми вивчаємо професійне мислення особистості — психолога (говорячи синергетичною термінологією) — складної (дисипативної) системи, розвиток

якої є нелінійним і яка навіть за своїм класичним визначенням здатна до самоорганізації, самовиявлення, самоспричинення. Крім того, психіка людини, навіть на сучасному етапі розвитку психології та медицини, не може бути досліджена остаточно: у психіці людини є велика кількість незрозумілих, несвідомих джерел і дисипативних процесів (хаос — підсвідомість), яких більше, ніж асоціативних (порядок — свідомість). Ці ідеї притаманні саме психологічній науці — класичному та новітньому психоаналізу, персоналізму.

Саме синергетичний підхід дає змогу розглядати психолога як відкриту систему, яка здатна до самоорганізації, не перебуває в рівновазі, проте має стійкість завдяки самоорганізації хаосу потенційних станів у певні структури й має великі власні можливості для саморозвитку [1, 133].

По-друге, синергетика спонукає до нового діалогу людини з природою та іншими людьми (І. Р. Пригожин [8]), в основі якого закладені такі якості особистості, як схильність до компромісів (толерантність); відповідальність перед майбутнім; креативність; спонтанність; чутливість до самої себе та навколишнього середовища; визнання та прийняття у власному Я суперечливих тенденцій; здатність бачити красу та двобічність природи, конструктивність та деструктивність хаосу. Всі ці властивості лежать в основі професійної компетентності психолога, визначають його професійне мислення.

По-третє, сам професійний простір, професійна діяльність, суб'єктом якої є психолог, є складною системою, що функціонує за принципами синергетики. Так, психологічна система як наука та сфера діяльності може вважатися нелінійною, оскільки, як свідчить практика, результат зовнішніх впливів на неї не може бути однозначним, лінійним й передбачуваним. Крім того, криза в психологічній науці та практиці, яка характеризується зниженням якості професійної підготовки психологів, зростанням розриву між професійною освітою та наукою, входження до психології паранаукових підходів, поєднання наукової та побутової, життєвої психологій — хаос з погляду синергетики, що спричиняє появу нових психологічних технологій, їх бурхливий розвиток за рахунок внутрішніх ресурсів. Таким чином, хаос, що об'єктивно виявляється в психології, може виступати як конструктивна сила, тим механізмом, який створює нову організацію — новітню українську психологію.

Крім того, саме положення синергетичного підходу визначають такі важливі характеристики професійного мислення психолога як його орієнтація на: цілісність (світ не може бути зведений до незалежних одна від одної сутностей); процесуальність (природа та свідомість — єдине та когерентне ціле, що постійно змінюється); інтерпретаціонізм (знання є результатом інтерпретації, ми конструємо значення для об'єктів та подій у термінах минулого); відносність («універсальні закони» є не універсальними, а можуть бути застосованими до локальних галузей реальностей); нелінійність (мінімальний вплив на вході може викликати непередбачено сильну відповідну реакцію на виході); нелокалізованість (кожна подія у відповідній просторово-часовій точці може бути розглянута як безпосе-

редньо пов'язана з іншою просторово-часовою локалізованістю у всіх інших системах координат) [5, 27].

Синергетичний світогляд надає можливість розуміти професійне мислення як таке, що розгортається як триєдиний процес розгортання знань про світ: знань про події у світі, імпліцитних знань про будову світу, рефлексивних знань про свої можливості у пізнанні світу; як систему погодження ситуативних типів мислення [7]. Оскільки фахівець має особливо організовану модель світу, вона зумовлює особливості його мислення: для кожної рольової позиції, в якій знаходиться суб'єкт, існує свій ситуативний варіант моделі світу, його фрагмент. Відтак, процес мислення включає до себе три узгоджених, взаємопов'язаних та взаємозумовлювальних локальних процеси: 1) ситуативне мислення, засноване на нормативній моделі світу, яку має суб'єкт; 2) визначення контексту ситуації, що дозволяє обрати з набору позицій найбільш значущі у даній ситуації позиції; 3) внутрішня комунікація як процес узгодження типів мислення, які існують, такий, що може трансформувати первинний нормативний тип мислення, внести до нього корективи.

У стандартних ситуаціях, в яких контекст заданий, структури мислення повністю не розгортаються і суб'єкт використовує стандартизовану, спрощену нормативну модель світу. У таких випадках, особливо при вирішенні завдань, не пов'язаних з професійним досвідом, автоматично виявляється інерція мислення, коли виникають шаблонні способи вивірення завдань. У нестандартних, невизначених ситуаціях суб'єкт змушений виходити за межі власного звичного досвіду, набору звичних уявлень, що спричиняє потребу у відмові від незмінного типу мислення та актуалізує завдання побудови типів мислення, що формуються у різних контекстах. Саме рефлексивні процеси запускають механізми оцінки власних мисленневих ресурсів для вирішення проблем, порівнюючи якості ситуативних моделей та необхідності внесення коректив у звичні способи мислення [7]. Таким чином, і відбувається самоорганізація мислення фахівця, яке досягає синергетичності.

Отже, підсумовуючи основні положення загальнонаукового рівня методології дослідження професійного мислення психолога та особливостей його розвитку, передусім необхідно зазначити таке. Воно є багаторівневою, складно організованою системою відносно автономних підсистем, що підкоряється законам психічного, виконує когнітивну, регулятивну та комунікативну функції.

Як психічний процес професійне мислення психолога характеризується стадіальністю, у ході розвитку якого на кожній стадії формуються певні новоутворення, що стають умовами його подальшого перебігу.

Розвиток професійного мислення психолога детермінується як загальним розвитком мисленнєвої діяльності людини, так і професіогенезом фахівця. Він має нелінійний, дисипативний, відкритий характер.

Професійне мислення психолога є системною властивістю, яке існує лише у контексті приналежності фахівця до певної системи — професійної діяльності, відповідно, — його природу можливо розкрити тільки крізь її аналіз.

Професійне мислення психолога має тенденцію до самоорганізації: у незвичних, нешаблонних ситуаціях мисленева діяльність переструктурується та інтегрується у новий тип мислення — синергетичний.

Список літератури

1. Бранский В. П., Пожарский С. Д. Социальная синергетика и акмеология / В. П. Бранский, С. Д. Пожарский. — СПб. : Политехника, 2002. — 476 с.
2. Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование / А. В. Брушлинский // Психология мышления / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. А. Спиридонова, М. В. Фаликман, В. В. Петухова. — М. : АСТ; Астрель, 2008. — С. 117–125.
3. Волков И. П. Какая методология нужна отечественной психологии, кому и зачем? / И. П. Волков // Труды Ярославского методологического семинара. Т.1 : Методология психологии. — Ярославль, 2003. — С. 276–291.
4. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М. : Наука, 1984. — 445 с.
5. Лушин П. В. Психология личностного изменения / П. В. Лушин. — Кировоград : Полиграфически-издательский центр ООО «Имэкс ЛТД», 2002. — 360 с.
6. Мазилев В. А. Методология современной отечественной психологии / В. А. Мазилев // Методология и история психологии. — 2008. — Т. 3, вып. 3. — С. 9–24.
7. Плющ А. Н. Синергетическая концепция организации мышления / А. Н. Плющ // Психология человека в современном мире. Т. 2: Проблема сознания в трудах С. Л. Рубинштейна, Д. Н. Узнадзе, Л. С. Выготского. Проблема деятельности в отечественной психологии. Исследование мышления и познавательных процессов. Творчество, способности, одаренность / под ред. А. Л. Журавлева, В. А. Барабанщикова, Д. В. Ушакова. — М. : Институт психологии РАН, 2009. — С. 252–258.
8. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М. : Прогресс, 1986. — 432 с.
9. Смирнов С. Д. Методологический плюрализм и предмет психологии / С. Д. Смирнов // Труды Ярославского методологического семинара. Т. 2 : Предмет психологии. — Ярославль, 2004. — С. 276–291.
10. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивости в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. — М. : Мир, 1985. — 423 с.
11. Щедровицкий Г. П. Мышление — Понимание — Рефлексия / Щедровицкий Г. П. — М. : Наследие ММК, 2005. — 800 с.

Т. Е. Гура

кандидат психологических наук,
доцент кафедры менеджмента образования и психологии
Запорожского областного института последипломного педагогического
образования

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ ПСИХОЛОГА

Резюме

В статье осуществляется анализ методологических основ исследования сущности профессионального мышления психолога, характеризуются основные положения системного и синергетического подходов к определению его природы.

Ключевые слова: профессиональное мышление, психолог, методология, системный подход, синергетика.

T. E. Gura

candidate of psychological sciences,
assistant professor of management education and psychology
Zaporizhzhya Regional Institute of Postgraduate Education

CONCEPTION OF THE PROFESSIONAL THINKING PSYCHOLOGIST

Summary

In clause the analysis of methodological bases of research the psychologist's professional thinking is carried out, the basic rules system and synergetic of the approaches to definition of his nature are characterized.

Key words: professional thinking, psychologist, methodology, system approach, synergetic.